

Ars moriendi

– DE KUNST VAN HET STERVEN IN LUTHERS TIJD

De middeleeuwse mens was vertrouwd met de dood. Oorlogen, hongersnoden en epidemieën zorgden ervoor dat men op grote schaal met het einde van het leven werd geconfronteerd. De pest leidde er zelfs toe dat steden voor meer dan de helft werden ontvolkt. De dood kwam dichtbij. De gemiddelde levensverwachting lag tientallen jaren lager dan nu. Zo daalde de levensverwachting in Engeland tussen de dertiende en de veertiende eeuw van 35 naar 27 jaar.² Ook het kindersterftecijfer lag hoog: 20 tot 25 procent van de kinderen stierf tussen de geboorte en het vijfde levensjaar. De dood is zeker, maar het moment waarop hij intreedt, is onzeker. Seneca zei: '*Mors certa, hora incerta.*'³ Met Huizinga is te zeggen dat in de vijftiende eeuw zonder ophouden de roep van het *memento mori* klonk.⁴

2 Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter*, 28.

3 Geciteerd in: Fetthauer, 'Denn wie wir glauben, so wird uns geschehen', 3.

4 Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, 141.

STERVEN IN DE MIDDELEEUWEN

Mensen stierven in de middeleeuwen op een andere manier dan wij nu sterven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de woorden die men gebruikte om het sterven te duiden: ‘uit de wereld stappen’, ‘verlost van het vlees naar de Schepper gaan’ of ‘het afleggen van de last van de gebrokenheid van het lichaam’.⁵ Deze citaten ‘verraden’ een actievere houding richting het sterven. Bovendien blijkt daaruit dat men in de lijn van de christelijke traditie het leven zag als een geschenk van God, de Schepper aan Wie het leven weer wordt teruggegeven. De tijd van de middeleeuwen was een christelijke tijd, nog ver weg van onze seculiere tijd. Godfried Bomans was dan wel geen theoloog of kerkhistoricus, maar hij verwoordde het treffend als volgt: ‘Vroeger dachten de mensen dat er na het leven nog iets kwam. Tegenwoordig meent men dat het met de dood is afgelopen. Dat betekent dat je uit die zeventig jaar moet halen wat erin zit. Vroeger was een bejaarde iemand die vlakbij die deur zat. (...) Vroeger leefde men niet zozeer, men antichambreerde. Men zat in een wachtkamer en het eigenlijke leven kwam hierna. Dat geeft aan bejaarden een heel andere situatie. Vroeger was het iemand die er bijna was; nu is het iemand die er bijna geweest is.’⁶ Men stierf in de middeleeuwen vrijwel nooit alleen. Hoewel men op het platteland niet altijd bij de stervende kon zijn, omdat men hard moest werken om in zijn levensonderhoud te voorzien, bleef ten minste een persoon de stervende nabij. In de laatste uren verzamelde de familie

5 Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter*, 52.

6 Luister-cd, *De humor van Godfried Bomans*, nr. 7.

of de kloostergemeenschap zich rond het sterfbed, samen met artsen en geestelijken. De dood was een openbaar ceremonieel.⁷ Dat gaf de stervende een gevoel van veiligheid en het voorkwam dat het een sterven in eenzaamheid zou worden.⁸ De slaapkamer was niet langer een private ruimte, maar een plaats van ontmoeting en openbaar gebed.⁹ De doden hoorden erbij in de middeleeuwen. Terecht dat paus Innocentius III in 1207 het barmhartige werk ‘de doden begraven’ toevoegde aan het zestal barmhartige werken uit Mattheüs 25.¹⁰

De kerk had in het bijzonder de opdracht om mensen te begeleiden bij – de voorbereiding op – het sterven. Ook omdat de medici het soms lieten afweten. Artsen wisten dat er geen kruid was gewassen tegen de zwarte dood en namen daarom soms als eersten de wijk bij het uitbreken van een epidemie.¹¹

Wanneer de stervende zich gekweld voelde door de zonde, behoefde hij verlossing. Het was daarom van belang dat de zonden beleden werden. Ieder die een goede dood wilde sterven, vroeg om vergeving voor het kwaad dat hij in woorden, gedachten of daden had gedaan. Ook schonk hij vergeving aan wie hem hadden kwaad gedaan.¹² Na de belijdenis werd door de priester absolutie verleend met

7 Ariès, *Met het oog op de dood*, 20.

8 Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter*, 52.

9 Ariès, *Het beeld van de dood*, 95.

10 Alderliesten, *Barmhartig leven*, 23-29.

11 De Geus, *Een scone leeringe om salich te sterven*, 9.

12 Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter*, 61.

de woorden: *‘Ego te absolvo a peccatis tuis. In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.’* (‘Ik verleen u absolutie van uw zonden. In de Naam van de Vader en van de Zoon en van de Heilige Geest.’) Wanneer de conditie van de stervende het toestond, werd de eucharistie ‘gevierd’.

Bij het naderen van de dood werden er gebeden uitgesproken. Hierbij werd in het bijzonder gebruikgemaakt van de zeven zogeheten boetpsalmen (Psalm 6, 32, 38, 51, 102, 130 en 143).

Kerk en klooster hadden dus als taak het ceremonieel rond ziek- en sterfbed in goede banen te leiden. Normale begrafenissen waren bij epidemieën nauwelijks mogelijk: doden werden zonder ritueel in massagraven gestort. Er waren onvoldoende priesters om alle stervenden te kunnen bedienen, waardoor de hulp werd ingeschakeld van kloosterlingen en zelfs van leken. Deze beweging vormde een trigger om de Latijnse *artes moriendi*¹³, ofwel boeken over de ‘kunst van het sterven’, bedoeld als handboeken voor de priesters, over te zetten in de volkstaal. Zo ontstonden handzame ‘sterfboekjes’. *Artes moriendi* zijn dus catechetische, pastorale hulpboeken voor bij het sterven, geschreven voor stervensbegeleiders, gericht op de voorbereiding voor de dood en het hiernamaals. Vanwege de vele sterfgevallen stierven velen zonder zielzorg, zelfs al waren er broederschappen die zich toelagden op de begeleiding van stervenden.¹⁴ Ook leken kregen dus behoefte aan deze

13 Het Latijnse woord *ars* betekent zowel ‘kunst’ als ‘kunde’, zowel ‘gave’ als ‘theorie’. Baars, *‘Pastoraat aan stervenden, lessen voor de levenden’*, 3.

14 Akerboom, ‘Je moet de dood in het leven zien...’, 109.

boeken in een voor hen verstaanbare taal, omdat er vanuit de kerk onvoldoende zielzorgers beschikbaar waren. Hans-Martin Kirn, hoogleraar kerkgeschiedenis, wijst erop dat middeleeuwers enerzijds de gedachte aan de dood verdrongen, omdat zij met de dood vertrouwd waren.¹⁵ Anderzijds konden zij er echter juist intensief mee bezig zijn – *memento mori*. Zo vormde de *ars moriendi*, de kunst van het sterven, ‘een tegemoetkoming aan de behoefte aan oriëntatie ten aanzien van een “zalig” sterven, een antwoord niet alleen voor het individu, maar ook een leidraad voor de begeleiding van stervenden’.¹⁶ Er lag een grote druk op het sterfbed, omdat het eeuwige zielenheil afhing van de situatie van de stervende in het stervensuur.¹⁷

ARTES MORIENDI

In de middeleeuwen waren tal van *ars moriendi*-boekjes in omloop. Het waren destijds zelfs de meestgedrukte boekjes na de uitvinding van de boekdrukkunst.¹⁸ Deze bestonden meestal uit een beschrijving van het sterven en van het gevecht van de ziel met de duivel en de hel. De boekjes moesten helpen om het geloof te sterken in deze aanvechtungen. Het boekje *De arte moriendi* (1403) van Johannes Gerson – kanselier van de universiteit in Parijs (1363-1429), die ook wel ‘doctor van vertroosting’ (*doctor consolatorius*) werd genoemd – was het bekendst. Zijn werk grijpt

15 Kirn, ‘Martin Luther en de ars moriendi’, 200.

16 Kirn, ‘Martin Luther en de ars moriendi’, 200.

17 Resch, *Trost im Angesicht des Todes*, 24.

18 Resch, *Trost im Angesicht des Todes*, 17.

onder meer terug op een oud formulier – toegeschreven aan Anselmus van Canterbury¹⁹ – waarin een aantal vragen voorkomt dat men de stervende moest voorleggen en waarop vervolgens een vermaning (*admonitio*) volgde. Deze vragen, die het theologisch hart van de *ars moriendi* vormden,²⁰ werden ook wel gezien als vervanging voor de sacramentele praktijk, omdat de priester dikwijls niet op tijd bij de stervende aanwezig kon zijn.²¹

Naast teksten kwamen er in het midden van de vijftiende eeuw ook tamelijk populaire *Bilder-artes* in omloop. Dit waren blokboeken, met houtgesneden geïllustreerde *artes moriendi*. Deze bestaan in de oorspronkelijke vorm uit elf afbeeldingen en elf pagina's tekst, voorafgegaan door een inleiding van twee pagina's. De afbeeldingen dienden niet alleen ter aanvulling op de tekst, maar hadden ook een zelfstandige functie.²² Deze afbeeldingen joegen de middeleeuwse mens – die niet altijd kon lezen – angst aan voor een belangrijk aspect van de *ars moriendi*: de leer van de vijf voor het heil relevante aanvechtingen in het stervensuur; de geloofstwijfel, de wanhoop, het ongeduld, de zelfgenoegzaamheid en hebzucht.²³ Exalto beschrijft hoe je daar op tweemaal vijf plus één afbeeldingen de hele scène van het sterven ziet afspelen. 'Steeds weer is het sterfbed omringd van allerlei figuren: God de Vader, Christus,

19 Exalto, *De dood ontmaskerd*, 6.

20 Resch, *Trost im Angesicht des Todes*, 31.

21 Resch, *Trost im Angesicht des Todes*, 46.

22 Akerboom, 'Je moet de dood in het leven zien...', 112-113.

23 Kirn, 'Martin Luther en de ars moriendi', 200.

Maria, Mozes, Petrus, Maria Magdalena, Paulus, Stefanus, de H. Laurentius, de H. Barbara, de H. Antonius, hele scharen heiligen, de beschermengel, vrouwen, kinderen, heidenen, bedelaars, spotters, twijfelaars en slechte vrouwen, maar ook de duivel en allerlei wanstaltige demonen; allen deelgenoten in deze strijd of althans toeschouwers. Alles spitst zich in dit drama toe op deze éne ziel, in dit beslissende uur; het zal nu hel of hemel worden.²⁴ Het laatste oordeel en de hel waren thema's die vaak aan de orde kwamen, ook in beeld. Ariès wijst erop dat het laatste oordeel en de hel thema's waren die van de dertiende tot de zestiende eeuw het meest werden uitgebeeld op kerkportalen of op miniaturen.²⁵

De rol van de arts was ondergeschikt aan die van de geestelijke.²⁶ Zo mocht een arts pas medische hulp verlenen wanneer de ziel van de patiënt was veiliggesteld. Daaruit blijkt dat de middeleeuwse mens aan de zielzorg een hogere prioriteit toekende dan aan de lichamelijke zorg.²⁷

DE INHOUD VAN DE *ARS MORIENDI*-GESCHRIFTEN

De *ars moriendi*-geschriften bevatten meestal zes onderdelen, zoals het werk van Gerson laat zien:²⁸

24 Exalto, *De dood ontmaskerd*, 12.

25 Ariès, *Het beeld van de dood*, 131.

26 De Geus, *Een scone leeringe om salich te sterven*, 9.

27 De Geus, *Een scone leeringe om salich te sterven*, 10, 66.

28 Exalto, *De dood ontmaskerd*, 16-29.

Aansporingen (exhortationes)

Allereerst wordt de zieke of stervende voorgehouden dat hij zich moet voorbereiden op het levenseinde. Men heeft straf verdiend voor de vele zonden. Om genoegdoening te ontvangen, moet men het lijden gewillig en geduldig dragen. De gedachte op beterschap is slechts ijdele hoop.

Ondervragingen (interrogationes)

De vragen komen op het volgende neer: Is het geen reden tot blijdschap dat u sterven mag in het christelijk geloof? Gelooft u dat onze Heere Jezus Christus, Gods Zoon, voor u gestorven is en dankt u Hem daarvoor?

Gerson heeft een en ander gewijzigd, wat niet per definitie een verbetering hoeft te zijn. Zo wijzigde hij ‘in het christelijk geloof’ in ‘als een echte, getrouwe en gehoorzame zoon van de heilige moederkerk’.

Het was de gewoonte dat de stervende herhaaldelijk de geloofsbelijdenis reciteerde.

Gebeden (orationes)

De oproep tot gebed nam in de stervensboeken een voorname plaats in. Het bleef niet alleen bij een oproep; ook waren er voorbeeldgebeden in opgenomen die vooral gericht waren op God de Vader, Jezus Christus en Maria. Exalto wijst erop dat men in de late middeleeuwen Jezus vooral zag als een strenge rechter die men, hoe dan ook, tevreden moest stellen. In Maria zag men daarentegen niets dan goedheid, mildheid en vriendelijkheid. Aan Christus alleen had men

op het sterfbed niet genoeg. Ook de heiligen en vooral Maria had men nodig.²⁹

Plichten (observationes)

Hierboven hebben we al iets gezegd over het gebruik van de sacramenten: de biecht, de eucharistie en het laatste oliesel. In deze volgorde. De biecht bestond uit drie onderdelen: Na berouw en biecht volgde genoegdoening. Het lijden op het sterfbed werd als genoegdoening gezien.

Naast de toediening van de sacramenten was het gebruikelijk dat aan de stervende bepaalde psalmen, gebeden en de geschiedenis van Jezus' lijden en sterven werden voorgelezen. Soms werd de zieke beelden voorgehouden van Christus, Maria of een beschermheilige. Als teken van verachting werd de zieke soms zelfs bevolen te spuwen in de richting waar hij de duivel meende te ontdekken. Baars wijst erop dat men het zo ervoer dat het oordeel voltrokken werd in het slaapvertrek van de stervende.³⁰

Aanvechtingen (temptationes of tentationes)

In het eerdergenoemde boek met de elf houtsneden worden vijf aanvechtingen uitgebeeld. Deze afbeeldingen stellen of een verleiding of een vertroosting voor. In het eerste beeld – de verleiding/aanvechting – worden de figuranten gevormd door de duivel, demonen, twijfelaars en spotters. In het tegenbeeld zien we God, Christus, de Heilige Geest, Maria, Mozes en vele andere heiligen – de troost.

29 Exalto, *De dood ontmaskerd*, 19-20.

30 Baars, 'Pastoraat aan stervenden', 4.

Het gaat hierbij om de volgende vijf thema's:

- Geloofstwijfel – geloof
- Wanhoop – hoop
- Ongeduld – geduld
- Zelfgenoegzaamheid – nederigheid
- Hebzucht – onbaatzuchtigheid

Gemeenschap aan het lijden van Christus
(communicatio passionis Christi)

Het nabootsen van Christus was in de middeleeuwen een veelvoorkomend gebruik. Het was vooral een ideaal van ware devoten en religieuzen. Deze nabootsing trok men door tot in het sterven. Jezus' sterven werd een model. Johannes von Staupitz, Luthers abt en geestelijk vader, schreef in 1515 zelfs het boekje *Von der Nachfolge des willigen Sterbens Christi*. Daarin laat hij de stervende Christus' zeven kruiswoorden nazeggen en meebeleven.

Dat Luther een *ars moriendi*-geschrift schreef – Sermoen over de voorbereiding op het sterven – was dus bepaald niet nieuw. De inhoud ervan was wel vernieuwend, zo zal blijken uit het vervolg.